

K. HORVÁTH ZSOLT

Természetközelség és közösség a munkáskultúrában

Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között

„Robinson: – Nagyon sajnálom, Péntek, de aligha nem kénytelen leszek elbocsájtani téged.

Péntek: – Hogy érted ezt, gazdám?

Robinson: – Hát úgy, hogy nem tudok többé munkát adni néked. Nincs többé munkám a számodra. Ezen az én szigetemen nemcsak túltermelés van, hanem egy másik, ugyanolyan nagy baj is, és pedíg a túlnépesség! A népességnek az 50%-a munkanélküliségben szenved. Súlyos gazdasági depresszióban, pangásban és krízisben vagyunk. Semmi jelét nem látom annak, hogy kilábaljunk belőle.”¹

Robinson közgazdaságtana (

Előadás a Munkás Testedző Egyesületben, 1931.

Rendezte: Balog László)

Az 1989-es rendszerváltás előtt, a munkásmozgalom kérdése központi jelentőségű, ideológiai természetű probléma volt, így joggal feltételezhetné a mai kutató, hogy publikációk tömegére számíthat a jelenséggel kapcsolatban. A munkásmozgalom témája azonban részben a fenti meghatározottságokból, részben a magyar történeti kutatások politika- és vezetőcentrikussága miatt jórészt a klasszikus politikatörténeti kérdésekhez illeszkedik. Főbb témái közé tartoztak a – legális, illetve többnyire illegális – kommunista párt stratégiai döntései, a munkások részéről pedig túlnyomórészt a direkt, szervezett, több-kevesebb tudatossággal bíró mozgalmi, kollektív akciók számítottak: sztrájkok, tünteté-

¹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 915. f. 13. ó. e. 36.

sek, tiltakozások. A társadalomtörténészek körében azonban az elmúlt két évtizedben szórványosan feltűnt az a markáns kritika, amelynek lényege, hogy a munkásmozgalom-kutatás és a párttörténetírás elvben sokat foglalatoskodott a témával a fenti szűkített értelemben, ámde a munkásságról magáról, annak életmódjáról, műveltségéről, anyagi kultúrájáról, továbbá a két háború közötti baloldal ugyancsak heterogén eszmevilágáról és sajátos kulturális tereiről – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – vajmi keveset tudhatunk meg. A klasszikus társadalomtörténeti vizsgálatok – például Lackó Miklós alapmunkája – pedig mint társadalmilag rétegzett tárgyat szemlélte a munkásságot, s a korszak módszertanának megfelelően nem tulajdonított nagy jelentőséget a kultúra és a mozgalom kutatásának.²

A korszak ideológiai imperatívuszát és professzionális teljesítményét figyelembe véve ez természetesen érthető, világos folyamat volt, ugyanakkor a múlt feltárása és megértése szempontjából helyrehozhatatlan károkat is okozott. Könnyen megállapíthatjuk tehát a hiányt, ha átlapozzuk az idevágó bibliográfiákat és repertóriumokat. A két világháború közötti „munkáskultúra” kérdését az 1970-es évtized előtt nem kutatták komolyabban; ha pedig a hetvenes és a nyolcvanas években írtak róla, ez elsősorban „munkásművelődés” címszó alatt történt, afféle járulékos, a nagy és komoly politika- és mozgalomtörténeti kutatásokat kiegészítő „kis színesek” módjára.³

² E problémát részletesen tárgyalja: K. HORVÁTH Zsolt: A hiány: a két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja. In: ERŐS Vilmos-TAKÁCS Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2012.

³ BOCSKAY Péter–SOMOGYI István László (szerk.): *A Párttörténeti Közlemények repertóriuma, 1955–1979*. MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Budapest, 1980. – A néhány évvel később kiadott válogatott munkásmozgalmi bibliográfia azonban már feltűnteti a „munkásművelődés” fogalmát. Lásd V. TOLDI Sarolta (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája, 1945–1984*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 299. – Talán Serfőző Lajos, illetve Szilágyi János egy-egy munkája ellenpontozza ezt a megállapítást – bár a trend ettől még trend marad. (SERFŐZŐ Lajos: *A Kommunista Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban 1925–1930*. *Acta Universitatis Szegediensis*, 1959. 47–77.; Uő: *A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963; SZILÁGYI János: *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920–1944)*. Akadémiai Kiadó,

A „művelődés” és a „kultúra” fogalma közötti szemléletbeli eltérés a következőképpen ragadható meg. Míg a hagyományosnak tetsző művelődéstörténeti kutatások pusztán járulékos szerepet szántak a mindennapi élet, az oktatás, a nyilvánossághasználat vagy az önkifejezés kérdésének, addig a kultúra fogalmán azt az átfogó, a mindennapokban megfogalmazódó és újratermelődő tudásszociológiai közeget értjük, amely formálja a világról alkotott képünket.⁴ A munkáskultúrára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy nem kizárólag a termelés és a termelőeszközökhöz való viszony konstituálja egy társadalmi csoport létét, hanem azok a mindennapok során értelmet nyerő, döntően a szabadidőhöz, a művelődéshez kapcsolódó rituálék is, melyek révén tartalmasan ki tudjuk ejteni azt a személyes névmást, hogy „mi”. A szabadidő ilyen kollektív, művelődésközpontú eltöltésének vizsgálata abban már azért is termékeny lehetne a társadalomtörténeti kutatók számára, mert nem egy előzetesen megalkotott munkásfogalomhoz kellene igazítaniuk a vizsgálatokat, hanem a mindennapi élet jelentéstermelő gyakorlatai írják körül ennek a sajátos társadalmi alrendszernek a határait.⁵

A „mi, munkások” kifejezés azonban csak akkor telik meg pozitív tartalommal, akkor válik azonosságképző és tudatformáló beszédaktussá, ha mögötte van egy többé-kevésbé szervezett kulturális hálózat, amely ismétlődő rituáléival, intézményeivel, műfajával megteremti egy kulturális alrendszer elkülönülő világnézeten és szabályrendszereken alapuló világát. E. P. Thompson 1963-ban megjelent *The Making of the English Working Class* című, valóban korszakalkotó munkájáig társadalomtörténeti értelemben senki sem kapcsolt ilyen konstitutív szerepet a kultúra fogalmához.⁶ Abból a tényből, hogy részben ideológiai (az elnyomatást hang-

Budapest, 1961; SZILÁGYI János: *Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

⁴ Peter BURKE: *What is Cultural History?* Polity Press, London, 2004.

⁵ Lásd Luc BOLTANSKI: *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Minuit, Paris, 1982. 51.

⁶ E. P. THOMPSON: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest, 2007. – Magyarországon először talán Gyáni Gábor tanulmányaiban tűnik fel a hatása. Lásd GYÁNI Gábor: *Közösség és munkásradikalizmus: történeti antropológiai problémák. Valóság*, 1984/7. 80–91.

súlyozó), részben módszertani (politikacentrikusság) okok miatt a munkáskultúra ilyen típusú kutatása elmaradt, s a retroaktív igényvel íródó, leegyszerűsített, „kommunistává” homogenizált munkásmozgalom-történetek az MSZMP előtörténetévé váltak, az következett, hogy a munkáskultúra valóban sajátos jelleget és egyedi tudásszociológiai környezetet biztosító intézményei és teljesítményei jórészt felejtésre ítéltettek.

Olyan sajátos műfajok, mint a szavalókórus, olyan sokszínű és öntudatos egyesületi kezdeményezések, mint a természetjárók vagy a testgyakorlók köre, továbbá olyan jellegzetesen a munkáskultúrához tapadó közegek, helyek, mint a munkásotthonok, illetve a gödi Fészek és a szigetmonostori (horányi) Telep, voltaképpen majdnem teljesen lekerültek az „ideológiailag megmunkált” tablóról. Az utóbbi két hely urbanisztikai értelemben azért is fontos, mert *kívonul* a – kognitív sémáink szerinti – munkásság városhoz kötődő teréből és kultúrájából, továbbá ez az önkéntes, keresett szegregáció a kezükbe adta az autonómiának, önkormányzásnak a lehetőségét. A „hely” (*lieu*) fogalma mindig is a társadalomtudományi (szociológiai, etnológiai) kutatások középpontjában állt. Először talán egy már majdnem elfelejtett francia szociológus, Prosper Prieur mutatott rá 1886-ban arra: a „hely” olyan társadalmi tény, amely nem abszolút egységként kezelendő, hanem *viszonyként*; azaz a hely valójában azt a kapcsolatot fejezi ki, amely az ember és az őt körülvevő fizikai tér között fennáll. A hely létében megelőzi a társadalmi jelenségeket, ám nélküle üres fogalom, pusztán fizikai értelemben vett entitás.⁷ Ezt a tér és a benne élő ember közötti dinamikus, egymásra kölcsönösen ható, konstitutív beállítódást szeretném érvényesíteni ebben a vizsgálatban, vagyis azt a kölcsönhatást, amely a hely mint megragadható, fizikai tényező (természeti környezet) és a hely mint társadalmilag létesített egység (zárt, autonóm munkásközösség) között fennáll. Hogyan ragadható meg egy ilyen – annak idején – zárt, ma pedig az archívumok csendjébe forduló, alig-alig fellelhető világ?

⁷ Lásd Prosper PRIEUR: Le lieu. Classification sociale des phénomènes physiques compris sous ce nom. *La Science Sociale*, juillet 1886. 22–48. – A *La Science sociale* újraolvasásához lásd Frédéric AUDREN: Découvrir Paul Bureau et La Science sociale. *Les Études Sociales*, 2005/141. 5–9.

A történészek általában gyanakodva fordulnak irodalmi szövegekhez, hiszen azokban – tegyük hozzá: némi joggal – egy aprólékos gondossággal megformált, vagyis esztétikai, társadalmi, politikai értékekkel gondosan átitatott közlésmódot látnak. Ez ugyan részben igaz, ám – ahogyan egyebek mellett Szolláth Dávid könyve is ékesen bizonyítja – nem csupán irodalmi szövegeként tekinthetünk az irodalmi szövegre.⁸ Nemcsak az esztétikai értéket vagy a nyelvi megformáltság minőségi örömét kereshetjük bennük, hanem olyan elvétett, kódolt információk sokaságát, amelyek láttatni engedik a kor szereplőinek gondolkodását, beállítódásait. Déry Tibor *A beféjezetlen mondat* című regényében van egy látszólag nem fontos, gödi kirándulásról szóló passzus, amely Parcen-Nagy Lőrinc és Krausz Évi bimbózó viszonyát talán nem is elsősorban érzelmi, sokkal inkább társadalmi, világnézeti értelemben teszi plasztikussá. Göd, illetve a – név szerint nem említett – Fészek ugyanis fizikailag bebocsáttatást enged Lőrincnek egy olyan milióbe, amely az Évi által vallott és követett értékek világához juttatja közelebb őt. A Gödhöz való viszony tehát a világhoz való komplex viszonyt jeleníti meg.

„Jóllehet ez lett volna az első nap, amelyet Lőrinc egyedül tölthetett volna Évivel, füstbement terve dacára, abban a percben, mikor meghallotta, hogy a fiatal lány elfelejtette a gödi találkát, elsápadt a boldogságtól. Az a tudat, hogy Évi nem csak a vele való találkáról feledkezik meg, többet jelentett számára, mint egy szerelmi vallomás. Majd kéthónapos viszonyuknak legboldogabb perce volt. A túlsó, az idegen világ, amelyben Évi nélküle élt, s amelynek ismeretlen tökéletessége szüntelenül nyugtalanította, s izgatta képzeletét, egy percre felrebbentette maga előtt a függönyt. Már nem érezte olyan képtelenségnek a gondolatot, hogy a bútorok, amelyek között Évi abban az ismeretlen világban mozog, bizonyos értelemben hasonlítanak az általa ismert mindennapi bútorokhoz, s hogy nem túlságosan vakmerő s a józan ésszel összeegyeztethetetlen feltevés, hogy egy szék ott körülbelül ugyanazt a célt szolgálja, mint amire Lőrinc is használja; az opalizáló fény,

⁸ SZOLLÁTH DÁVID: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Balassi, Budapest, 2010.

amellyel a képzelet az ismeretlent bevonja, egy fokkal megfakult. Föltéve, de meg nem engedve, hogy Évi barátai vagy barátnői szemében a székek ugyanaz vagy legalábbis hasonló a rendeltetése, mint az általam is ismert székeknek, némi valószínűséggel szól amellett, hogy ugyanazzal a testrésszel veszik is igénybe, mint én, s ha ez a feltevés helytállónak bizonyulna, tagadhatatlan, hogy *máris van valami közösség közöttünk*, s nem épp a legérdektelenebb ponton! – Képzelete még kéthónapi együttélés után sem tudta érdemlegesen birtokába venni a lány testét... Így azoknak az embereknek, akikkel a fiatal lány Lőrinc távollétében érintkezett, s akik ettől az érintkezéstől kapták a fényüket, súlyukat, jelentőségüket, önállóan is növekedni kezdtek, visszasugároztak Évi ismeretlen lényére, amely hatásukra tovább nőtt jelentőségében, s ketten együttvéve szinte megsemmisítették azt a nyomorult, jelentéktelen fiatal lánytestet, amelyet Lőrinc éjjel a karjaiban tartott.

Hogyan, gondolta Lőrinc, s a boldogságtól az arcába szökött a vér, lehetséges, hogy Évi megfeledkezik egy találkáról, amelyet e rendkívüli emberek egyikétől kap? A tetejébe még velem is megosztja azt az értékes időt, amelyet együtt tölthetne velük?

Vonaton mentek ki Gödre.”⁹

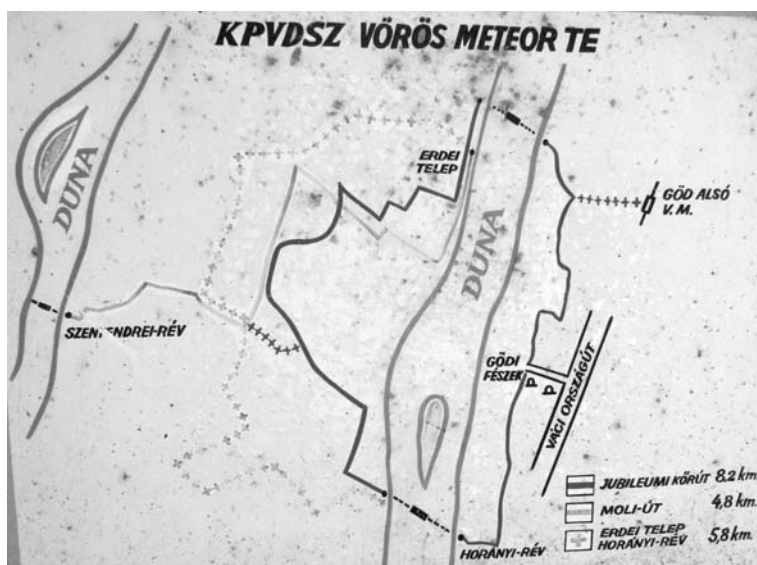
Ne túlozzuk el a regénybeli Göd jelentőségét, de vegyük tekintetbe, hogy a nagypolgári származású, ám a proletariátus oldalára álló, vagyis eszmeileg konvertita, Parcen-Nagy Lőrinc „beavatásának” sarkköve lesz a polgári kultúrától és ízlésvilágtól történő elszakadás többlépcsős, átmeneti rítusa. Parcen-Nagy élettörténete a polgári habitustól való távolodás története: az új kapcsolatok, az új közösség, az új életvilág keresése segíti őt abban, hogy megszabaduljon neveltetése, osztálytudata eszmei, életviteli béklyóitól. Ennek az eszményített, vágyott világnak az elérésében lesz fontos Göd – nemcsak a szó fizikai értelmében, hanem abban a tekintetben is, amit Lőrinc számára a hely szimbolikus vonatkozása képviselt: a bebocsáttatást.¹⁰ A „hely” – ahogyan fentebb Prieur nyomán rámutattunk – *viszonyt* fejez ki, amely nemcsak magáról

⁹ DÉRY Tibor: *A befejezetlen mondat*. Szépirodalmi, Budapest, 1980. 698–699., 701. (Kiemelés tőlem. – H. Zs.)

¹⁰ A gödi Fészek jelentőségéről lásd ALFÖLDI Vilma: *Sport, kultúra, munkásmozgalom a gödi Fészekben*. Vác, 1972.

a fizikai értelemben vett helyszínről szól, de az ahhoz társított jelentések sokaságáról is; olyan tartalmakról, amelyek körülírják, érzelmileg telítik, vagyis jelentésekkel telepítik be a munkáskultúra és a munkásmozgalom – kívülről, Lőrinc fantáziájából szemlélve zárt, felstilizált, elérhetetlen – világát.¹¹

A „hely” szimbolikus viszonyrendszerén túl azonban itt nem Gödről és a Fészekről szeretnék szólni, hanem egy hozzá mind térben, mind jelentésben ugyancsak közel álló másik miliőről: a (szigetmonostori) horányi Telepről, amely épp az alsógödi kompjárat másik oldalán található.¹²

1. kép. A háború után a Telep a Vörös Meteor nevet kapta. Turistatérkép a környékről. (Forrás: Vörös Meteor Múzeum, Horány)

¹¹ Balog László visszaemlékezése hasonlóképpen írja le Zelk Zoltán viszonyát a Fészekhez; sokat járt ki Gödre, még a mézesheteit is ott töltötte. PIL 915. f. 1. ó. e. 11.

¹² Módfelett tanulságos e két itt tárgyalt telep társadalomtörténetét összevetni az igen közeli, de gyökeresen más Lupa-szigettel, lásd ABLONCZY Balázs: A rejtelmes sziget. A Lupa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950. In: H. NÉMETH István–SZÍVÓS Erika–TÓTH Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2011.

Míg a Fészek a Munkás Testedző Egyesület (MTE) bázisa volt, addig Horány a Természetbarátok Turista Egyesületének (TTE) égisze alatt jött létre. Nem kívánom itt az egyébként máig erő történetnek még a vázlatát sem adni, mindössze a Telep kialakulásáról és a munkáskultúrában betöltött szerepéről szólok. A Madzsar József által szerkesztett *Társadalmi Lexikon* részletes leírást ad mindkét szervezetről. Eszerint az 1910-ben alapított és 1930 körül nagyjából 2800 tagot számláló TTE „a munkások és alkalmazottak vándor-sportszervezete. Célja: a munkásságban a természet iránti szeretetet fölébreszteni és fejleszteni a vándorsport eszközeivel (gyalogtúrák, hegymászás, társasutazások, síelés, evezés, napfürdőzés stb.) elszoktatni a munkásokat a testnek és a léleknek káros szórakozási módoktól, és tartalmas szórakozásra, egészségesebb életmódra nevelni, továbbá a természet közvetlen való szemléltetése révén a munkásturistákat közelebb hozni a természettudományokhoz és az ezekkel kapcsolatos... ismeretekhez”.¹³

A TTE tehát a munkásoknak kívánt lehetőséget nyújtani a szabadidő *kollektív* (testileg és szellemileg tartalmas) eltöltésére. Első látásra meglepő lehet, hogy a munkáskultúra, amelyet kognitív sémáink miatt urbánus kultúrának képzelünk el, gyakorlatilag „intézményei” születésének pillanatától fontosnak tartotta mind a testedzést, mind a természetjárást, a természetközelség élményét. Ehhez éppúgy hozzátartozott a népdalok, mint a munkásdalok, indulók éneklése. Felmerülhet a kérdés: miért hangsúlyozza a lexikon azt, hogy ez az egyesület a *munkások* testét és lelkét óhajtja javítani, gazdagítani, s nem a kiskereskedőket vagy a magántisztviselőket? A TTE 1929. október 9-i rendkívüli közgyűlésén az alábbi módon reflektált e kérdésre:

„A Természetbarátok Turista Egyesülete, mint mindenütt a világon, úgy itt is a munkások és alkalmazottak egyesülete, és kiegészítő részét képezi az egyetemes munkásmozgalomnak. Ennek szolgálatába állított eszközei a természettudományos megismeré-

¹³ MADZSAR József (szerk.): *Társadalmi Lexikon*. Népszava könyvkereskedés kiadása, Budapest, é. n. [1928] 659. – Az egyesületnek *Természetbarát* címmel saját közlénye volt. A TTE-ről szűkszavúan szól még GERELYES Ede: *Budapest munkásmozgalma, 1919–1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1982. 124.

sen alapuló világnézetnek megfelelő turistaság gyakorlása, a természettudományok istápolása és ezeknek szolgáló intézmények megalkotása. A politikai elméletek megvitatása és propagálása az egyesület szerves keretein belül céltalan és káros, miért a csoportok és osztályok vezetőségeinek kötelességévé tétetik, hogy ezt minden eszközzel megakadályozzák. Ehhez a ponthoz Dallos Ferenc a VII. kerületi oszt. küldötte a következőket kérte hozzáfűzni, amit a közgyűlés el is fogadott: A TTE az osztálytudatos munkásmozgalom szerves része, a felszabadulásáért küzdő munkásosztály vándor-sportszervezete, amelynek célkitűzései nem teljesen azonosak a polgári turistáskodásra nevelni [sic]; küzd a turistaság akadályai, a káros polgári szórakozások ellen, igyekszik a turistaság révén soraiba bevonni és osztálytudatosságra nevelni a munkásságot, és természettudományi megismerésen alapuló világnézetet hirdetni számukra. Amikor azonban a TTE úgy a munkásmozgalom kulturális frontján harcol, a napi vagy pártpolitikai kérdések megvitatását és eldöntését nem tekinti az egyesület feladatának.”¹⁴

A belső szabálytalanságok és az elvi kérdések megvitatására, újrafogalmazására összehívott rendkívüli közgyűlés kinyilvánította, hogy az egyesület része a munkásmozgalomnak, ugyanakkor igyekezett elejét venni a direkt politizálásnak. Bár az irat nem fogalmaz szabatosan, annyi világos, hogy a tudományos orientációt helyezi a középpontba, s ezzel megkülönbözteti a munkás-természetjárást a hasonló polgári egyesületektől. A cél egy sajátos munkásöntudat kimunkálása, amelynek eredményeképpen valóban tartalmasan tudnák kiejteni a tagok azt, hogy „mi, munkások”. Ebben azonban nem a politikacsinálásnak, egyáltalán a politika hagyományos fogalmának szánnak döntő szerepet, hanem annak a formatív, pedagógiai missziónak, amely a természetjárás, a kirándulás, a felfedezés s a mögöttük munkáló tudományos világnézet erejében hisz. De akkor miért szögeznek le, hogy a munkásmozgalom részei? Hogyan oldható fel a fentebb már felvetett paradoxon?

¹⁴ Természetbarátok Turista Egyesülete. PIL 680. f. 1–2. 6. e. 42 r-v, 43 r. (1929).

2. kép. Az egyénenként összeadott, majd egyenlően újra elosztott úgynevezett kolkaja elfogyasztása. A lényeg az, hogy az összeadott élelemből az is kapott, akinek nem volt mit beadnia.

(Forrás: Vörös Meteor Múzeum, Horány)

A TTE vezetősége a jegyzőkönyvek tanúsága szerint tiltotta a pártpolitikát és a direkt politikai akciót, a fegyelmi ügyek és a jegyzőkönyvi határozatok mégis azt mutatják, hogy sok konfliktus volt e téren. Az 1920–1930-as évek fordulóján nagy súlyt helyeztek a direkt politizálás kiszorítására az egyesületből. A fentebbi idézetben szereplő Dallos Ferenc VII. kerületi TTE-vezetőt, valamint Ember Sándort az 1929. december 20-i közgyűlésen kizárták a tagok sorából, mert a TTE Baloldali Blokkja által szignált röplapot terjesztettek. (A röplap, sajnos, nem maradt fenn a TTE levéltárában.)¹⁵ Ha nyomon követjük a jegyzőkönyvi bejegyzése-

¹⁵ PIL 680. f. 1–2. ó. e. 49r. (1929).

ket, láthatjuk, hogy a vezetőség nemcsak újratárgyalta és megerősítette a kizárás tényét (ez akkor összesen 16 tagtársat érintett), de pontosította is: a kizárási határozat szerint nem léphettek be többé az egyesület helyiségeibe, s nem vehettek részt a rendezvényeken. „A közgyűlés megállapítja – jegyzi fel a dokumentum –, hogy a Kultúregyesületek Baloldali Blokkja néven működő, az egyesületen kívül állók által irányított mozgalom olyan politikai célokat szolgál, amelyek az egyesület belső békéjét veszélyeztetik, és a természetbarátok mozgalmának szétrobbantására irányulnak.”¹⁶ A VII. kerületi alapszervezetet, amely nem határolódott el a Baloldali Bloktól, a központi vezetőség határozatilag feloszlatta.

Az ebben az időszakban felfektetett, a fegyelmi ügyeket megőrző dossziék szintén beszámolnak arról, hogy egyes tagtársak a kirándulást, vagyis a TTE egyik legfontosabb „intézményét” ugyancsak agitálásra használták fel. Egy Garai Ferenc nevű aktivista egy remetehegyi természetjárás alkalmával beiktatott egy előadást, amelyet május elseje jelentőségéről dr. Madzsar József tartott.¹⁷ Az eljárás során meghallgatták Schwartz Elsát is, aki így írta le az esetet:

„Mikor letelepedtek (ti. a Remetehegyen), előtte ismeretlen egyén odajött, azzal, hogy látja, hogy itt elvtársak vannak, a közelben műsoros előadás lesz, jöjjenek át. Előzőleg sem ő, sem más a csoportban a dologról nem tudott. Az illetőtől nem kérdezték, hogy ki tartja és rendezi az előadást. Kérdésére a vele voltak mind ámentek. Ott találtak ismerősöket, sem nevüket, sem osztályukat nem tudja. Kb. 150-200-an voltak. A dolog ebéd után kezdődött, valaki felállt és beszélt. Az illetőt nem ismeri, kérdésére senki sem tudta megnevezni. Május 1-jéről beszélt, a párt ünnepélyéről nem szólt, a beszéd 10 percig tartott. Utána kórus volt, már látta őket,

¹⁶ PIL 680. f. 1–2. ó. e. 59v. (1930).

¹⁷ Közismert, hogy Madzsar rendszeresen tartott előadásokat. Pedagógiai, tudományos ismeretterjesztő hevülete tehát nemcsak a lexikonszerkesztésben, de a heti rendszerességgel megtartott, szerteágazó témákat átfogó előadásokban is testet öltött. A *Népszava* oktatási rovata alapján rekonstruálhatók a munkáshonokba, egyletekbe meghirdetett előadások, bár az állandó rendőri jelenlét miatt nyilván voltak konspiratív alkalmak is. Csak 1925-ben mintegy 50 előadást tartott. Lásd *Madzsar József válogatott írásai*. Válogatta, bevezetőt írta, jegyezte: KÁRPÁTI Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 267–272.

de nem ismeri. Nem tudja, hogy a 100% kórus-e, régi ismert kórus. Párt- vagy kultúregyesület-ellenes dolgokat nem észlelt.”¹⁸

Az „ügyesen” lavírozó, ám ellentmondásos vallomás hallgatólagosan is arról szól, hogy a kommunista aktivisták többé-kevésbé nyílt agitációval akarták bevonni a TTE-tagokat az aktívabb, egyértelműen politikai munkába. Ez az egyesület vezetőségét egyértelmű állásfoglalásra készítette: mind Garait, mind Schwartzot szigorú dorgálásban részesítette, s a TTE-n belüli bárminemű vezetői tisztségtől határozott időre eltiltotta. Ebben természetesen nagy szerepet játszottak azok a közjátékok, amelyekről a TTE egyes csoportjainak a vezetőséggel folytatott levelezése tudósít minket. A kispesztiek így fogalmaznak:

„Kérjük a központi vezetőséget és az összes csoportot és osztályokat, hogy állásfoglalásukban a Természetbarátok *munkásöntudatát* (Kiemelés tőlem. – H. Zs.) mindenkor juttassák kifejezésre... Tagjaink az egész országban állandó zaklatásban és üldözésben részesülnek. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy csak a mi tagjaink – ellentétben a polgári turistaegyesületek tagjaival – és a Turistaszövetség ezzel semmiféle orvoslással nem tud és nem is akar élni. Véleményünk szerint tagjaink jelenléte ennek az abszolút reakciós testületnek (ti. a Turistaszövetségnek) demokratikus látszatot ad, és ezzel elleplezi és elősegíti annak munkásellenes működését. Ezzel kapcsolatban felszólítjuk a vezetőséget, hogy a munkás-kultúrszövetségnek régen vajdó kérdését állandóan szorgalmazza, és lépjen érintkezésbe a többi munkáskultúregyesülettel, hogy a magyarországi munkásság osztálytudatos kultúrszervei közös, eredményes munkát fejtsenek ki.”¹⁹

A 172.616/1929. VII. BM-rendelet értelmében a korszakban még a szociáldemokrata párt égisze alatt sem lehetett rendőrhatósági engedély nélkül nyilvános térben gyűlést tartani,²⁰ így az ilyen titokban szervezett, néhány száz fő előtt megtartott agitációk veszélyeztették a TTE mint egyesület státusát, legális fenn-

¹⁸ PIL 680. f. 1–10. ó. e. 23. (1931).

¹⁹ PIL 680. f. 1–3. ó. e. (1932). A csoport a *Népszavában* és a *Természetbarátban* is kéri, hogy tájékoztassák a tagságot minderről.

²⁰ Lásd Sárosi Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. MTA TTI, Budapest, 1997. 44–45.

maradását. Ez állna hát az identifikációs küzdelem mögött? Miért határolódik el mindettől élesen a vezetőség, miért küldenek pro vagy kontra állásfoglalásokat az egyes területi csoportok a vezetőségnek, s ezzel összefüggésben miért hangoztatják a kispestiek az osztály-, illetve proletár öntudat fontosságát? Mintha újfent egy paradoxonba botlanánk.

3. kép. MTE- és TTE-tagok az önerőből épített nagyszénási menedékház avatásán (1926)
(Forrás: Vörös Meteor Múzeum, Horány)

Ha tisztán politika- és munkásmozgalom-történeti szempontból közelítenénk a kérdéskörhöz, akkor ebben feltehetően a szervezett, szociáldemokrata munkásság és a kommunista töltetű, forradalmi hevület feszítő kettősségét észlelnénk.²¹ Ám ha

²¹ Érdekes beszédet őrzött meg a TTE levéltára: „Természetbarátok, elvtársak! A kapitalizmus állandóan növekvő gazdasági és politikai válságban van. A válság jelei: az állandóan növekvő munkanélküliség (kb. 100 millió munkanélküli van), a hatalmas tömegek nyomora és pár tízezer pazar jóléte. Éhínség, égetett és tengerbe dobált kávé-, búza- és stb. hegyek jelzik a válságot. És a munkásosztály, a városi és a falusi dolgozók öntudatosak. A gazdasági nyomorúság szöges korbács veri agyukba és cselekedetükbe a kapitalista válság proletár útját, az osztályharc, a forradalom útját. És a balra haladó proletárság előtt mint világi-

figyelmünket a munkáskultúra sajátos felfogására is irányítjuk, úgy vélem, árnyalhatjuk a fenti képet. Talán nemcsak a politika gyakorlásáról, hagyományos kereteinek betartásáról van itt szó, nemcsak arról, hogy a TTE vezetősége a belügyminisztérium éber figyelmétől kísérve is igyekezett egyben tartani a feszültségektől terhelt egyesületet, de talán arról is, hogy eltértek a munkáskultúráról alkotott fogalmaik. A kommunista konspirációs politikától eltérően a szociáldemokraták nem a forradalmi hevület teleológiájában hittek, amely a „jövő”-t a jelen elé helyezi s ennek primátusa alatt éli mindennapjait, hanem a „most”-ra, a jelenre összpontosítottak, s a munkásidentitásra alapuló társas viszonyrendszerben helyezték el önmagukat. „Helyekben” (Telep, Fészek), autonóm intézményekben (TTE, MTE), önálló műfajokban (szavalókórus, munkáskórus, népdalkórus, politikai színház) gondolkodtak, vagyis az úgynevezett kulturális, önazonosság-képző munkát a politika hagyományos formában gyakorolt formái *elé* helyezték.

A munkáskultúrát tehát egy lassú mozgású, de komplex, formatív – nem találok rá jobb szót – *pedagógiai kultúrának* tekintették, amely a szűk körű és radikális politikai mozgalom helyett társadalmi mozgalomként képzelhető el. Másképpen fogalmazva: a kommunista mozgalom radikális átalakulásokban gondolkodó, jövőre irányuló totális elképzelése helyett a munkáskultúra a mindenkori jelen kis léptékekben, önálló műfajokban és médiumokban megnyilvánuló valós közege; más a temporalitásuk, időhöz való viszonyuk, s más a léptékválasztásuk is.

Plasztikusan fejezi ki ezt a problematikát Kassák Lajos *Napjaink átértékelése* című, 1934-ben összekötve is megjelent cikksorozata.

„Alapvető feladat: a szocialista mozgalomnak politikai mozgalmából társadalmi mozgalommá alakítása... A mai munkásmozgalom elpolitizálódását kóros tünetnek tartom. A politikai front mellett nem kisebb és nem is másodrendű tényező a gazdasági

tó fáklya ott áll a Szovjetunió. Ott áll a győzelmesen épülő szocializmus, ott áll minden kizsákmányolt reménye és büszkesége. Ott nincs munkanélküliség, ott nincs nyomor. Eltíprására készül a burzsoázia, mert jól tudja, hogy a Szovjetunió pusztá léte – veszedelem számára.” A beszéd nyíltan megvádolja a TTE vezetőséget, hogy „el akarja adni” az egyesületet Keresztes-Fischer belügyminiszternek, illetve az SZDP-nek. (PIL 680. f. 1–4. ó. e.)

és kulturális front. Ha sorrendet állítunk fel, akkor mozgalmait jelentőségük szerint a három alaptényező fontosságát így gondolhatjuk el:

1. Gazdasági mozgalom
2. Kultúrmozgalom
3. Politikai mozgalom.

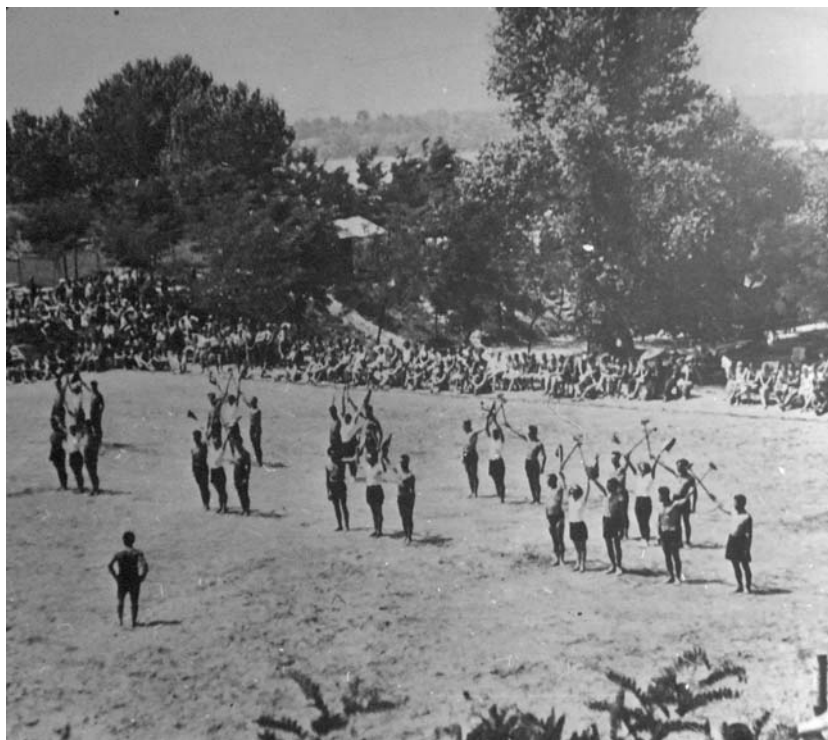
Gazdasági helyzetünk határozza meg osztályhelyzetünket, kulturális nívónk szabja meg tudatunkat, szellemi és fizikai igényeinket; a politikai mozgalom a hatalom meghódításáért vagy megtartásáért folytatott harc közvetlen formája s ennek a harcnak alátámasztója: gazdasági szervezeteink erőssége és kultúrtudatunk fejlettsége.”²²

Kassák problémája – európai kontextusban – épp az, hogy a munkáspártok „harcot vezettek” úgy, hogy nem voltak tisztában e küzdelem technikájával, kulturális nívójával és hatalmi rétegződésével. Ezek a megalapozatlanul optimista törekvések „nem tudtak gyökeret eresztetni, mert hiszen nem is vették figyelembe a talajt, amiben meg kellett volna kapaszkodniuk. Hangbőszéggel nem pótolható a tudatosan alakító cselekedet.”²³ Ismert, hogy szimpátiái ellenére Kassák mindkét munkáspárttól távolságot igyekezett tartani: a szocdemeknél azt fájlalta, hogy nem ismerik el és fel a sajátos jegyekkel rendelkező munkáskultúra létjogosultságát, s a polgári kultúra és művészet felé orientálódnak, míg a kommunistákat azért bírálta, mert azok mindent alárendeltek a politikai mozgalomnak, így a kultúrát egyfajta járulékos elemnek, „szükséges rossznak” tételezték. Bárhogyan van is, Kassáknak abban mindenképpen igaza volt, hogy ez a sajátos jegyekkel rendelkező kulturális alrendszer, amelyet munkáskultúrának nevezünk, működött. Ha a TTE és az MTE iratanyagait áttanulmányozzuk, lépten-nyomon belebotlunk a 100% szavalókórus, a Szalmás-kórus, MTE-szavalókórus, a természettudományos felvilágosító előadás,

²² KASSÁK Lajos: *Napjaink átértékelése*. Munka, Budapest, 1934. 19–20. – Lásd erről SZABOLCSI Miklós: Az átértékelt átértékelés: Kassák Lajos 1934-ben. In: FRÁTER Zoltán–PETŐCZ András (szerk.): *Kassák Lajos emlékkönyv*. Eötvös Könyvek, Budapest, 1988. 45–55.

²³ KASSÁK Lajos: i. m. 19.

a „munkásszínjátszók”, a „munkássport” fogalmaiba. Ezek körülírják azt a kulturális világot, amelyben otthon érezték magukat.

4. kép. Testkultúra a Telepen.

(Forrás: Vörös Meteor múzeum, Horány)

Lehet, hogy a *Robinson közgazdaságtana* vagy a *Hitler revü* című politikai bohóctréfák nem érik el esztétikai értelemben a magyar színjátszás csúcsát (jóllehet a Ruttkay testvérek vagy – a szegedi háttérű – Hont Ferenc is innen indultak, rugaszkodtak el), ám nem is ez volt a cél. A munkáskultúra aktivistái az önki-fejezést (a „művészet” szót nem használták!) korántsem valamiféle esztétikailag autonóm tevékenységnek látták, hanem politikai téttel rendelkező, a gazdasági és társadalmi kontextustól nem függetleníthető, kifejezetten formatív megnyilvánulásnak tekin-

tették, amelyen belül a polgári értelemben vett „esztétikum” fogalmának – szándékosan – kevés szerep jutott. A munkáskultúra médiumai, a szavalókórus, a munkásdalkórus, a munkásszínjátszás egyrészt az esztétikai heteronómia kitüntetett megnyilvánulásai voltak, amennyiben a társadalmi közeg konfliktusainak politikáját jelenítették meg. Másrészt pedig a munkáskultúra fogalma nem szűkölt le a művelődés polgári elképzelésére (csendesen, magányosan, ülve), hanem kiterjedt a testmozgás, a testgyakorlás, vagyis általában a mozdulattal, a testtel történő önkifejezés területére is. A kultúrának ez az aktív *korporális* szemlélete, kiterjesztése akarva-akaratlan visszanyúlt a Madzsar Alice, Dienes Valéria fémjelezte vonulathoz, amelyet Nagy Etel, Kassák nevelt lánya fejlesztett tovább a tárgyalt időszakban.²⁴ A mozdulatsorból álló testmozgás mint tudati elem tehát éppúgy jelzi az ebbe a kultúrába írt öntudatot, mint ahogyan a szavalókórus együttes élménye megerősíti a kollektivitás átélését. E sajátosságok révén a munkáskultúra határozottan elkülönült tehát a polgári magaskultúra szellemi-érzéki, individuális felfogásától, vagy a kor tömegkultúrájaként értett tömeges, ám gazdaságilag manipulált (profitorientált) kulturális kódrendszer befogadási mechanizmusaitól.²⁵

Visszakanyarodva az esztétikum polgári felfogásához: ez nem azt jelenti, hogy a munkáskultúra művelői készakarva „rossz” előadásokat hoztak volna létre, hanem hogy a képzetlenség, a polgári rafinéria hiánya és az ízlésválasztás esetleges érdessége nem szabott gátat a kreativitásnak és az önkifejezésnek. Ebből persze a művészi igényesség, a minőség és a formatív esztétikai szempontok mellett optáló Kassák, valamint az ezt felesleges szépelgésnek nevező agitátorok között volt is némi feszültség – de erre itt nem

²⁴ A „Bergson-féle mozdulatpszichológia – mondja Dienes Valéria –, az a *Matière et mémoire*-ban kifejtett gondolatrendszer elmondja, hogy minden eszméleti állapot tulajdonképpen mozdulatelemen lovagol, és mozdulatelemen keresztül válik eszméletivé... A mozdulatpszichológia teljesen átjárta a gondolkodásomat, éppen úgy, mint a múlt megmaradása vagy a jövő folytonos betörése az időérzékemet és az eszméletemet”. Idézi: BORUS Rózsa (szerk.): *A század nagy tanúi*. Minerva, Budapest, 1978. 32.

²⁵ Lásd HEVESY Iván: Tömegkultúra – tömegművészet. In: KRÉN Katalin (szerk.): *Az új művészetért. Válogatott írások*. Gondolat, Budapest, 1978. 50–54.

térek ki.²⁶ Tisztában voltak osztályhelyzetükkel, s ebből fakadóan ignorálták a polgári esztétika kifinomultságát vagy a kapitalizmus versengésre alapuló világának szabályait: színházi előadások, szavalókórus-fellépések, valamint sportteljesítményeik és természetjárásaik saját kontextusukban érdemelnek figyelmet, amennyiben hanggal, testtel és mozdulattal újratermelték a kollektivitás élményét. E rituálékban testet öltő kohézió volt az az öntudat, amely a munka világán kívül igazi tartalommal töltötte meg a „munkás” fogalmát, s tényezővé tette a horizontális társadalmi szerveződés egyes helyeit és intézményeit.

²⁶ Kassák álláspontjára lásd Kassák Lajos bevezetőjét. *Munka*, 1928. szeptember. 1. sz. 1–3.